

RECENZIO

FRAZER-IMREGH MONIKA

Az indológus indián – Baktay Ervin emlékezete, szerk. KELÉNYI BÉLA,
Budapest, Hopp Ferenc Kelet-Ázsiai Művészeti Múzeum, 2014, 448 p.*

Baktay Ervinnek (1890–1963), az indiai kultúra talán legjelentősebb hazai népszerűsítőjének, a kiváló kutatónak és egyben *homo ludens*nek, azaz játékos embernek az alakját nem lehet elfeledni. Ezt bizonyítja az a tanulmánykötet, amelyet az egykor általa is vezetett Hopp Ferenc Kelet-Ázsiai Művészeti Múzeum adott ki nemrégiben, javarészt a mester halálának ötvenedik évfordulójára rendezett konferencia előadásából. A tanulmánykötet szorosan kapcsolódik a múzeum teljes területén felállított tárlathoz (2015. márc. 11. – 2015. nov. 1.), mely helyiségenként a következő témákban mutatja be Baktay életét: családja; mestere, barátai és saját művészeti tevékenysége; kutatói és múzeológus munkássága; végül Heverő Bölény, az indián törzsfő (s egyben „wadnyugati” hős) tárgyai, filmjei, egyéb emlékei.

Aki nem ismerte volna kalandokkal, kihívásokkal teli életútját és a reneszánsz emberre jellemző kiterjedt és sokrétű tevékenységét, játékos kedvét, az már a tartalomjegyzék végigolvasásakor szembesülhet a ténnyel, hogy Bhaktabhiksu (ahogy festő barátai nevezték) amellett, hogy jelentős tudós – igen színes egyéniség volt.

A szerkesztő, Kelényi Béla, magvas bevezetőjében röviden ismerteti a kötet elkészültét megelőző lépéseket: a hagyaték feldolgozását, Baktay munkássága összegzésének lépéseit, és utal első életrajzára, mely Bethlenfalvy Géza tollából született angol nyelven.¹

A gyönyörű kiállítású, számos fotóval illusztrált kötet tizenhárom fejezetben, harminckilenc cikkben fogja össze Baktay tevékenységeit és érdeklődési irányait, családjának, mesterének és barátainak rövid életrajzait. A szerkesztő végszava után három függelék, és Baktay műveinek bibliográfiája következik, a könyvet az illusztrációk jegyzéke zárja.

Az első fejezetben (**Baktay és a Gottesmann család**) KELÉNYI Béla *Baktay Ervin családjának eredete* című cikkében Baktay családjában elsősorban az apai felmenők sorsát ismerteti a dédszülőktől kezdve, majd szüleit és testvéreit mutatja be részben az azóta nyomtatásban is megjelent gyermeki önéletrajz alapján.²

* A recenzió hosszúságát a nagy formátumú, hosszú kötet, a sok szerző és a tanulmányok nagy száma indokolta. Ha csak a címet soroltam volna fel, ez önmagában kiadna néhány oldalt, így viszont a könyvet sem ismertetni, sem értékelni nem tudtam volna igazán.

¹ BETHLENFALVY Géza, *Enchanted by India – Ervin Baktay (1890–1963), Life and Works*. New Delhi, Hungarian Information and Cultural Centre, 1990.

² BAKTAY Ervin, *Homo ludens. Emlékeim nyomában*, Budapest, Iparművészeti Múzeum, 2013, 240 p.

A második fejezet (**Baktay a századelő szellemi és művészeti mozgalmaiban**) nyolc írást tartalmaz. KOCH Judit *A magasabbrendűség igézetében* címmel Baktay korai szellemi útkeresését, a teozófia hazai képviselői által felkeltett érdeklődését, majd festőtanára, a buddhizmust jól ismerő Hollósy Simon elutasítása és a mozgalom (Indiában székelő) későbbi vezetése okozta kiábrándulását kíséri végig, tömören értékelve e századfordulós filozófiai irányzat lehetséges értékeit és buktatóit.

A második tanulmány Szűcs György: *Proféta a Tisza partján. Hollósy Simon és tanítványai Técsőn*. A szerző ismerteti a Hollósy nagybányai és müncheni korszakát bemutató eddig megjelent irodalmat,³ majd Hollósy levelei, kiállítás-katalógusok és tanítványainak visszaemlékezései alapján igyekszik rekonstruálni a mester körül kialakult miliőt és Baktaynak a tanítványok között elfoglalt szerepét, kitérve a tanítványok között kialakult szoros, évtizedekig tartó barátságokra és egymást kölcsönösen segítő viszonyukra.

TÓTH Károly cikke a harmadik: *Bhaktabbiksu „legrégebbi igaz barátai”*. Baktay Ervin két festőtársa: Huzella (Hallgató) Pál és Haranglábi Nemes József. Ebben a három elválaszthatatlan jó barát megismerkedését mutatja be, közös tanulmányaikat Hollósy festőiskolájában, valamint későbbi kalandjaikat; majd vázolja a két festő életútját fényképekkel és Huzella „kivételes erejű karakterábrázolással bíró” karikatúráival illusztrálva.

A negyedik írás e csokorban LŐRINC László *Symposionok, orgiák, murik. Kosztümös összejövetelek a búszas évek első felében* című ismertetése, melyhez a fellelhető írásos és képi dokumentumokon, meghívókon, visszaemlékezéseken, fotókon kívül a saját *oral history*-gyűjtését is felhasználta: a kilencven esztendőes Mirkovszky Máriával, a társaság tagjával és az összejövetelek egyik házigazdájával 1986-ban folytatott beszélgetéseit dolgozta fel. Vázolja a görög–római symposionok lefolyását: a belépés feltételeit, a fő szervező, Baktay hexameteres meghívóit, a kötelező antik viseletet, a „battyu-bál” jelleget, a tréfás színielőadásokat és szatírrjátékhöz illő, előre megírt, pamfletszerű szövegeket, melyek a résztvevőkről és a résztvevőkhöz szóltak, erélyesen buzdítva a társaság nőtagjait is, hogy bátran áldozzanak Dionysos-Bacchusnak és Aphrodité-Venusnak. A mellékelt fényképek híven visszaadják e murik vidám hangulatát.

Az ötödik értekezés BETHLENFALVY Gézáé: *Francis William Bain hindu meséi*. A szerző az ifjú Baktay India-vonzalmának kialakulását ecseteli. Említi a *Sakuntalá* című szanszkrit dráma magyar fordításának óriási hatását képzelőerejére, mestere, Hollósy és köre India-vonzalmát, majd az 1912-ben megismert, szikh származású, bengáli sógorának, a spirituális-filozofikus hajlamú, Pesten jogát is oktató Umrao Singh Sher-Gilnek (Umráv Szing Sérgil) befolyását, aki sok más fontos szövegen kívül a külföldön igen népszerű kortárs angol író, az évtizedeken át Indiában élő és oktató Francis William Bain (1863–1940) igen stílushű hindu meséit adta a kezébe. Ezek olyan jól sikerültek, hogy nemcsak az angol közvélemény, de még a ta-

³ Francis William BAIN, *A hajnal leánya*. Hindu elbeszélés a szanszkrit kézirat nyomán. Rózsavölgyi és Társa, ford. BAKTAY Ervin, Budapest, 1917, 112 p.

nult bráhmanok is komolyan vették Bain játékos körítését, mely szerint rég elvesztek hitt eredeti szanszkrit szövegek kerültek a kezébe, s ezeket fordította le. A nagy siker után a negyedik kisregény előszavában tisztázta aztán saját szerzőségét.⁴ Baktay első nyomtatásban megjelent műve ezek közül a *A hajnal leánya* fordítása volt (1917-ben),⁵ melynek három kiadása után öt éven belül tizenegy további kis kötet következett. Az első fordítás tehát a világháborúban, szó szerint a lövészárkok mellett született, s az európai racionalizmusból kiábrándult ifjú számára egyfajta szellemi vigaszt és táplálékot nyújtott. Írása során Bethlenfalvy finom humorral tisztázza a két szerzőség (Bainé és Baktayé) körül kialakult pletykajellegű kételyeket, és irodalomtörténeti szempontból is méltó helyre teszi úgy az eredeti műveket, mint Baktay magyar fordításait. Bain alakját tükörképszerűen Tagore alakjához hasonlítja: ahogy Tagore az európai kultúra javait igyekezett a saját közegébe átplántálni művészetében, úgy Bain – nem előzmények nélkül – Ázsia gondolatvilágának értékeit közvetítette irodalmi formában, ihletetten és mély gondolati tartalommal. Baktay pályáján szerinte a Bain-fordítások azért tekinthetők kitűnő indulásnak, mert „az indiai kultúra teljes, élményszerű átélését, az azzal való tökéletes azonosulást” mutatta meg példaként a számára.

A szerkesztés szép ívét mutatja, hogy a következő írás épp az említett Rabindranáth Tagore és Baktay viszonyát tárgyalja: BANGHA Imre *Baktay és Tagore* című tanulmánya. Bangha három szakaszra tagolja az 1913-ban Nobel-díjjal kitüntetett bengáli költő magyarországi befogadását: közvetlenül a díj után Babits és Kosztolányi mint vallásos költőt és a globalizáció előhírnökét méltatják. Majd a huszas években a háború borzalmai után egyfajta spirituális alternatívát kínáló próféta-ként tisztelik idehaza, aminek eredményeképpen 1920 és 1925 között harminc fordítása jelenik meg. A szerző szerint a fordítások színvonalukban jobbára elmaradtak az eredeti versek szépségétől, s ez lehetett az oka a rajongás mellett a gyakori kritikának, ami miatt a költőóriást 1926-os látogatása után gyakorlatilag elfeledték. Az utolsó korszak 1955-től 1961-ig, a Tagore-centenáriumig számítható. Baktay népszerűsítő munkássága főként a második korszakba sorolható, ennek gyümölcse két tanulmány és egy monográfia.⁶ Baktay 1929-ben indiai útja során Tagore sántinikétani *Visva-Bhárati* „Világbölcesség” nevű egyetemét is meglátogatja, azonban több okból is csalódottan távozik, erről Bangha Baktay *Indiai éveim* című könyvét idézi hosszabban. Baktay további, Tagoréval foglalkozó írásainak bemutatása során, melyek között a Gándhival való összevetését is említi, Bangha így foglalja össze a Baktayban Tagoréről kialakult képet: „Bár a magyar utazó szemében a világnak inkább Gándhí aszketikus pragmatizmusára van szüksége, mint Tagore

⁴ Ezt Baktay is említi *India* című könyvében, Bp., Singer és Wolfner, 1932, 181. Bethlenfalvy idézi a szerzőt is erről: Francis William BAIN, *Ami az álomban valóság*, Rózsavölgyi és Társa, ford. BAKTAY ERVIN, Budapest, 1922, 9–10.

⁵ Francis William BAIN, *A hajnal leánya*. Hindu elbeszélés a szanszkrit kézirat nyomán. Rózsavölgyi és Társa, ford. BAKTAY ERVIN, Budapest, 1917, 112 p.

⁶ BAKTAY ERVIN, *Rabindranath Tagore az ember, a művész, a bölcs*, Budapest, Világirodalom Könyvkiadó, 1922, 272 p.

életidegen kísérletezéseire, Tagoréban mindvégig nagyra tartotta a létezés legmélyebb húrjait megszólaltató költőt.”

BANGHA Imre még egy cikket adott a kötetbe: *Baktay és Gándhí* címmel az indológus Gándhí ásrámjában tett látogatását, levelezésüket s a magyar kutató holtig tartó mély csodálatát írja le a szinte mesterének tekintett Gándhí iránt. Az európai gondolkodásnak is példát adó, erőszakmentességet hirdető politikus Baktay-féle értékelései közül többek között ezt emeli ki fordításkötetének előszavából: „Látuk, mit ér az erőszak, mit ér az embergyilkolás – a világháború győzteseinek nincs egy nyugodt éjszakájuk: a jövődő megtorlás fenyegető árnyai üvöltik fülükbe a walesi bárdok átkát... Mahátmá Gandhi hitvallása az egyedüli válasz a ma rettenő kérdéseire”.⁷ Bangha beszél még Katherine Mayo botránykeltő, s Indiát sötét színben bemutató, 1927-ben megjelent könyvéről (*Mother India*) és Baktay éleslátásáról, melynek köszönhetően felismerte, hogy politikai manipuláció eredményeként jelent meg ez a csúsztatásokkal teli kötet. Kitér még Baktaynak az 1942-ben megjelent, *India szabadságot akar* című, India múltját és politikai jelenét bemutató könyvére, melyet a háború végén az angolbarát Ideiglenes Nemzeti Kormány mint fasiszta szellemű és szovjetellenes sajtóterméket betiltott. Ez azonban - mint mondja - pusztán „a britek felé tett politikai gesztus volt”. Baktay ezután nem írt többet sem Ghándíról, sem az indiai politikáról.

VESZPRÉMI Krisztina *Baktay Ervin és a jóga gyakorlata* című cikkében a jogának Baktay személyes életében betöltött szerepéről ír. Fő forrásai elsősorban Baktay három könyve: az *India*,⁸ az *Indiai éveim*⁹ és *A diadalmas jóga*,¹⁰ de felhasználja még Baktay további cikkeit, előszavait, *Bhagavad-gítá*-fordítását, illetve annak bevezetőjét is. Elmondja, hogy a jóga elemi ismereteit és a legelső gyakorlatokat valószínűleg sógorától, a pandzsábi szikh főnemes Umrao Sher-Giltől tanulta, aki 1912 és 1920 között Budapesten jógát oktatott, és szoros barátságuk révén egyébként is nagy hatással volt Baktayra. Első indiai útja (1926–1929) során ismét legidősebb nővérének már Indiába, Szimlába költözött családja segíti hozzá, hogy egy igazi jogi tanítványává váljon. Baktay mindenütt hangsúlyozza a jóga spirituális jellegét, melynek a légző- és testgyakorlatok csak egy részét képezik, igazi valóját egy, a nyugatitól teljesen eltérő módszerű megismerés és felismerések adják, melyek alapja a meditáció, az elme kiürítése és a világgal való egység megélése. Hazatérése után ő mutat meg néhány gyakorlatot a félig lebénult Haich Erzsébetnek, aki aztán a magyarországi jógaélet egyik elindítója lesz tanárával, az indiai származású, a budapesti Orvosi és Testnevelési Egyetemen végzett Selvarajan Yesudiannal. Utóbbinak 1941-ben Budapesten megjelent, *Sport és jóga* című könyve egyébként két év alatt kilenc kiadást

⁷ BAKTAY ERVIN, *Mahatma Gandhi: Az erkölcsiség vallása*, Budapest, Farkas Lőrinc Imre Könyvkiadó, 1998, 14.

⁸ BAKTAY ERVIN, *India*, Bp., Singer és Wolfner, 1932; 2. kiad. Bp. Szukits, 2000.

⁹ BAKTAY ERVIN, *Indiai éveim*, Bp., Révai, 1938; 2. kiad. Bp. Palatinus, 2000.

¹⁰ BAKTAY ERVIN, *A diadalmas jóga*, Bp., Pantheon, 1942; 2. kiad. Bp., Szukits, 1992; 3. kiad. Bp., Szukits, 2001.

ért meg. Ők ketten 1948-ban hazánk elhagyására kényszerülve Svájcban telepedtek le, ahol számos jogaiskolát nyitottak, többek között Zürichben, mely Nyugat-Európa legismertebb jogaiskolája lett. Bár Baktay (felesége tanúsága szerint) nem gyakorolta a joga gyakorlatait élete utolsó szakaszában, kétségtelen, hogy a joga spirituálisan és fizikailag is fontos szerepet játszott életében.

A harmadik fejezet (**Baktay első indiai utazása**) négy írást tartalmaz. Az első cikk: HIDAS Gergely, *Baktay Ervin első indiai útja (1926–1929)*, alapvetően Baktaynak a már említett két útleírására támaszkodik (*India, Indiai éveim*). A szerző ismerteti az utazás körülményeit, főbb állomásait, Baktay útközben szerzett betegségeit (malária, vérhas, gerincsérülés lovasbaleset következtében), az ebből adódó nehézségeit és szenvedését. Felhívja a figyelmet arra, mennyire szűkszavú nővérenek ott élő családjával való kapcsolatát illetően, még a személyesebb élményeket megosztó *Indiai éveim* című kötetben is, ennek okát Baktay tapintatában sejtí. Összegzésében a kötetek gazdag élményanyagát és azok élvezetes átadását emeli ki. Függelékként közli Baktay gépiratát indiai útjának és tartózkodásának dátumairól. Számos fotó egészíti ki összefoglalását.

A második cikk ismét KELÉNYI Béláé: *Bhaktabiksu leveleiből. Huzella Pál karikatúrái Baktay indiai utazásáról (1926–1929)*. A Hopp Múzeumban rendezett kiállítás egyik legvidámabb színfoltja az ezen írás tárgyát képező karikatúrasorozat, melynek darabjait a fentebb már említett jóbarát, Huzella Pál Baktay hozzá írt levelei és hazaküldött cikkei alapján rajzolt Bhaktabiksu kalandjairól, és küldött el viszonzás- és felvidításképpen. Baktay meg is emlékezik róla egyik írásában, hogy súlyos betegsége alatt volt, amikor ezek a humoros darabok jelentették számára az egyedüli örömet. Kelényi megemlíti, hogy a *Keleti levelek* és a belőlük és más cikkekből összeállított *India és az Indiai éveim* mellett Baktay egy meglehetősen más szemszögű útibeszámolót is írt barátainak címzett leveleiben, melyekben fanyar humorral és olykor igen ironikusan emlékezik meg ugyanazon eseményekről, mint a komoly verziókban. Ezekből idéz is néhány csemegét. Amikor a nagy utazó hazatért, Huzella nemcsak összeállította a 40 darabból álló sorozatot (végleges formában), de még egy tizenhárom részből álló tréfás kiséposzt is kerekített hozzá, amely az idézett részletek alapján igen mulatságos lehet: még a „kívülállót” is kacagásra fakasztja. Huzella humora kitűnő, és remélhetőleg egyszer ki fogja adni valaki a kéziratot az akvarellekből és ceruzarajzokból álló karikatúrákkal együtt. Kelényi megfejtí a Bhaktabiksu álnevet is: a két részből álló kifejezést Baktay rakta össze a *bbakta* és a *biksu* főnevekből. Az utóbbi kolduló hindu bráhmanákat és buddhista szerzeteseket jelöl, az előbbi pedig a *bbakti* nevű hindu vallási irányzat (főleg Visnuhívó) követője; „mely szerint az istenséggel való egyesülés csakis az iránta való rajongó szeretet, szolgálat és odaadás révén érhető el.”¹¹ A cikkben tíz kiválasztott karikatúra és az alapjukul szolgáló élmény leírását-elemzését olvashatjuk.

A harmadik írás e fejezetben KELECSÉNYI Ágnesé: *Magyar vendég a Móband Márگون. Stein Aurél és Baktay Ervin találkozásá Budapestén és Kasmírban*. A szerző Stein

¹¹ *Recenzált mű*, 116.

és Baktay levelezésének fennmaradt darabjai és Baktay könyveiben: a már többször említett *Indiai éveimben* és a Kasmírról szóló *A boldog völgy országában*¹² olvasható megemlékezései alapján ad képet kettejük viszonyáról. Baktay mély tiszteletet hangsúlyozza a világhírű tudós iránt, és kiemeli a 28 esztendővel idősebb Stein segítő pártfogását, mellyel Baktaynak a tudós világba való befogadását igyekezett támogatni. Mint Steinnek az Akadémia akkori főtítkárával, Balogh Jenővel való levelezéséből kiderül, a nagynevű professzor az anyagi gondokkal is küzdő, súlyosan beteg Baktay számára egy rendkívüli segítyt is kijárt, amelyet azonnal el is küldtek neki rokonai útján, hogy Indiából haza tudjon térni. Stein egyébként még Baktay hazatérése előtt találkozott Párizsban Umrao Sher-Gillel, Baktay sógorával, akinek nem volt tudomása rokona nehéz helyzetéről. A szép cikket néhány elírás csúfítja,¹³ ezeket még egy átfésüléssel el lehetett volna kerülni.

Ebben a fejezetben az utolsó írás KELÉNYI BÉLÁÉ: *Baktay magyar barátja Indiában*. Vrana Lajossal, a Baktaynál 16 évvel fiatalabb szentesi gépészmérnökkel és igaz szívű kalandorral még a hajón ismerkedett meg utazónk, és halálig szóló barátságot kötött vele. A kedves szélhámós, aki úgy indult el Indiába, hogy még angolul sem, nemhogy bármely indiai nyelven tudott volna, a léhűtés mellett mindenféle iparba is belefogott (éppen csak sírásó nem volt), miközben bejárta a világot. Bár élete során sokszor volt nehéz helyzetben, különösen családjával való hazatelepülését követően a háború után (egy évig volt fogoly az Andrassy út 60.-ban, 1947-48-ban pedig kitoloncolták), Indiában mégis ő segítette a legyengült és kispénzű Baktayt, hogy rengeteg poggyászával eljusson Szimlából Bombaybe (Mumbaiba), és ő adta vissza nagyrészt életkedvét is a hosszú ideje szenvedő jóbarátnak. Vrana Indiában jógázni is megtanult, Baktay jóga-könyvében rá hivatkozik, hogy a nehéz gyakorlatokat kellő gyakorlással bármely európai elsajátíthatja: V. ugyanis még gyermekeinek is kitűnően megtanította a legnehezebb ásanákat is.¹⁴ Mint Kelényi írja, Balázs Dénes róla szóló tanulmányából és Balázs emlékirataiból azt is megtudhatjuk, hogy Vrana késő öregkorában jógiként élt a Kanári-szigeteken.¹⁵ Baktay még ifjabb korukban, 1933-ban írt róla és kalandjaikról az ifjúság számára egy könyvecskét *Magyar utazó Indiában* címmel, sok humorral vegyítve, ahol Magyar Lajos álnéven szerepel, ezzel is utalva a derék barát műkedvelő magyarságkutató voltára.¹⁶ Vrana mindazáltal 1942-ben a *Statistikai Tudósító* című napilapban egy sor figyelemre méltó cikket jelentetett meg Indiáról néprajzi, gazdasági és kereskedelmi témákban.

A negyedik fejezetben **(Baktay és a Csoma-kultusz)** három írás szerepel. Az első BETHLENFALVY Géza írta, címe: *Baktay Ervin Ladakban. Kőrösi Csoma Sándor nyomdokain*. A szerző Baktay sok, Csomával foglalkozó írása közül elsősorban há-

¹² BAKTAY ERVIN, *A boldog völgy országa. Barangolások Kasmirban*, Bp., Franklin-Társulat, 1934.

¹³ Elírások: Kasmír 126; Lahor 128; Dáltó 130.

¹⁴ BAKTAY ERVIN, *A diadalmas jóga*, 146.

¹⁵ BALÁZS DÉNES, *Vrana Lajos, a világhíró magyar jógi*, Földrajzi Múzeumi Tanulmányok, 4. évf. 1987; Uő., *Életem – utazásaim. Emlékiratok a földrajzi ismeretterjesztés szolgálatában*, Érd, Szerző kiadása, 1995, 385.

¹⁶ BAKTAY ERVIN, *Magyar utazó Indiában*, Bp., Singer és Wolfner, 1933.

rom könyve alapján foglalja össze a ladaki útról tudható dolgokat: *A világ tetején. Kőrösi Csoma Sándor nyomdokain a nyugati Tibetbe*,¹⁷ az *Indiai éveim* „Kőrösi Csoma útján” című fejezete és a számos kiadást megért *Kőrösi Csoma Sándor* nyomán.¹⁸ Leírja Baktay előkészületeit az egészséges ember számára sem veszélytelen útra, és végigköveti a hol elviselhetőbb állapotú, hol ágynak eső maláriás és dizentériás utazó egyes állomásait. Utal néprajzi és a tibeti vallást illető megfigyeléseire, és feltérképezi három *oral history* gyűjtését Csomával kapcsolatosan. Beszél a Baktay által a zanglai palotában és a phuktali kolostorban elhelyezett emléktáblákról, melyek Csoma ott töltött szorgos munkálkodásának éveiről tanúskodnak, és a hihetlenül zord körülményekről, amelyek e magashegyi falvakra jellemzőek voltak. Sajnos értékes összefoglalását nagyon kevés (összesen kettő) lábjegyzet kíséri, így még *A világ tetején*-ből vett hosszú idézetről sem tudhatjuk meg, pontosan honnan való. A 153. oldalon pedig a „De amikor reggel” kezdetű mondat a végére elveszítette szintaxisát. Egy simítás tehát erre a cikkre is ráfért volna még. Mindazáltal az írás elején szerepel egy nagyon értékes gondolat: Bethlenfalvi szerint Kőrösi Csoma tibeti szótár- és nyelvtanírói tevékenységénél szinte jelentősebb a buddhista iratokban szerzett óriási tudása, és az e vallást ismertető angol nyelvű összefoglalásai, átiratai és fordításai úttörőnek mondhatóak. Mint rámutat, gyakorlatilag Csoma az első nyugati közvetítője a buddhista vallásnak, s ily módon tudományosan és vallástörténeti szempontból még nagyobb hatással volt az európai kultúrára, mint a tibeti nyelv tolmácsolójaként. Meglátása szerint Baktayt is elsősorban a buddhizmus iránti érdeklődése révén vonzotta, hiszen mestere, Hollósy Simon is elmélyült a buddhizmus tanításaiban, öccse, Hollósy József (1860–1898) pedig az első két magyarul megjelent buddhista könyv fordítója volt: a tanokat összefoglaló *Buddhista kátét* 1893-ban, a *Buddha mondák* című könyvet 1896-ban adta ki.¹⁹

IRIMIÁS Balázs tanulmánya a következő: *Csoma szobája Zanglában*. E régészeti és a helyszínen 2008 és 2014 között végzett helyreállítási munkákról szóló beszámoló a zanglai királyi palota építési kronológiáját is igyekszik rekonstruálni: a XVI. századi háromemeletes mészko-vályog építmény valójában egy torony köré épült a bővítések során, és a helyi (kis)királynak, valamint néhány falu vezetőjének a lakóépülete volt. A köré épült falu erődítéssel is rendelkezett, melyet azonban a palotával együtt nemcsak elhagytak lakói a XIX. század második felében, de még az értékes faanyagot is kiszedték vályogházaikból. A palotát nem döntötték ilyen súlyosan romba, csak a beomló felső szint szakszerűtlen pótlásaival tettek benne

¹⁷ BAKTAY ERVIN, *A világ tetején. Kőrösi Csoma Sándor nyomdokain a nyugati Tibetbe*, Bp., A Magyar Földrajzi Társaság Könyvtára, 1930, 310 p.

¹⁸ BAKTAY ERVIN, *Háromszéktől a Himalájáig. Kőrösi Csoma Sándor életútja*. Halálának századik évfordulójára, Bp., Vörösváry Kiadóvállalat, 1942, 299 p.; Uő, *Kőrösi Csoma Sándor*, Bp., Gondolat, 1962, 267 p.; 3. kiad. Bp., Gondolat, 1984, 358 p.; 4. kiad. Bp., Talentum, 1999, 358 p.; 5. kiad. Magyar Közlöny Lap- és Könyvkiadó, 2014, 327 p.

¹⁹ SZUBHÁDRA BHIKSHU, *Buddhista káté: bevezetésül Gótama Buddha tanához*, németből ford. HOLLÓSY JÓZSEF, k. n. 1893; 2. kiad. Máramarossziget, k. n., 1900; 3. kiad. Bp., Trajan, 2006, 135 p.; HOLLÓSY JÓZSEF (németből ford.), *Buddha mondák*, h. n., k. n. 1896.

kárt. Ezeket a magyar kutatócsoport mára helyreállította, és a helyiek számára a további helyreállítások terveivel egy helyi múzeum kialakítására is felcsillant a remény. Csoma otthagya alatt az a láma, aki munkáját segítette, már világi életet élt a király özvegyével, és az épület leglakájosabb részében a második emeletet lakta. Bethlenfaly megállapítása szerint Csoma első életrajzírója, Duka Tivadar²⁰ feltehetően azért fordította félre Csoma levelét a szállásra vonatkozóan, hogy az zárda lett volna, mert ugyanott Csoma a lámáról beszél, és még ma is létezik egy innen nem messze működő, női szerzeteseket befogadó kolostor. Irimiás szerint a Baktaynak mutatott szoba mellett levő, terasszal és latrinával is ellátott előtérnek is Csoma rezidenciájához kellett tartoznia, mert a szerzetesi cellákhoz az utóbbi kijárt, és nélkülözhetetlen is volt. A Baktay által megjelölt szoba, melynek szemöldökfájába és a mellette levő vályogfalra a „Csoma's Room” feliratot véste, illetve festette, a füst nyomát akkor és jelenleg sem mutatta, tehát Csoma a helyi szokásokkal ellentétben nem fűtött-főzött benne. További kutatást igényel tehát szállásának valódi helye. A recenziálóban felmerült a kérdés, hogy „királyi vendég” lévén (ráadásul fizetett is a segítségért a lámának) kizárható-e az, hogy esetleg az egész felső szintet Csoma lakta a még ott található szentély mellett. Ez esetben a korommentes szoba azzal magyarázható, hogy ezt csak dolgozószobaként s kevésbé fagyos időkben használta, és a mellette levő szobában étkezett-aludt stb. A Baktay által a palota külső falán faékkal felerősített kő emléktáblák valószínűleg a fa korhadásával maguktól leestek, összetört darabjaikat ugyanis az épület körül találták meg.

A fejezet zárócikkét BONTA Zoltán írta, címe: *Baktay Ervin hang- és filmjátéka Kőrösi Csoma Sándorról*. A szerző maga is rendező, 2005-ben forgatta dokumentumfilmjét e témához kapcsolódóan *Titkolt történetek 1956-ból – Baktay és Nehru* címmel. Ismerteti Baktay 1938-ban írt és a Magyar Rádióban 1939-ben előadott hangjátékát, bemutatja annak rendezőjét és főszereplőjét, áttekinti alkotói dramaturgiáját a mű hangképei alapján. Kiemeli a (még kiadatlan) szöveggönyv magas irodalmi stílusát és Baktay gyakori és pontos utalásait a hangeffektusokra. Megemlíti a rádiójáték további előadásait: ugyanolyan terjedelemben, de más rendezésben és szereplőkkel 1942-ben a Budapest I. Rádió *Keleti újság* című műsorában, valamint felújítva, rövidítve 1974-ben és 1977-ben a Kossuthon, 1984-ben a 3. Műsorban (Bartók) volt hallható. Utal Baktaynak a filmiparban meglevő baráti és családi kapcsolataira, melyek révén az 1942-ben a Velencei Filmfesztiválon fődíjat nyert Szóts Istvánnal, az *Ember a havason* rendezőjével megismerkedhetett. Szóts már gyermekkorától fogva Ghándi-rajongó volt, és minden bizonnyal olvasta Baktay róla szóló cikkeit, könyveit, így ez lehetett közöttük az a szellemi kapocs, amely a közös munka tervét felvethette. Baktay szintén kiadatlan, 43 oldalas filmvázlata *A messzeségek vándora vagy Pénz és taps nélkül* munkacímét viseli. Hogy a film terve nagyon közel jutott a megvalósításhoz, azt Bonta beszámolója alapján igen sok dokumentum bizonyítja: emlékiratok M. A. Rahman, India akkori magyarországi ügyvivőjétől, korabeli

²⁰ *Kőrösi Csoma Sándor dolgozatai*, összegyűjt. és életrajzzal bev. DUKA Tivadar (1825–1908), Bp., MTA, 1885, reprintje: Bp., Buddhista Misszió, 1984, 438 p.

és kései interjúk Nehru moszkvai nagykövetével, K. P. S. Menonnal, Szóttssal és Aditivel, Baktay özvegyével. Az egyik interjú szerint az indiai nagykövet (aki immár barátságot kötött Szóttssal) az éppen Moszkvában tartózkodó indiai filmproducer, P. Abbast Budapestre kívánja küldeni, hogy megbeszélje az Indiában és Tibetben forgatandó Kőrösi Csoma-film indiai-magyar koprodukciójának részleteit a magyar rendezővel. Szóts egy interjújából azt is megtudhatjuk, hogy nemcsak forgatni mentek volna, hanem terveztek további kutatásokat is (bizonyára Baktayval együtt) Lhászában, a Dalai Láma székhelyén, újabb adatok reményében. Szóts azonban 1957 augusztusában nem tért haza a Velencei Filmfesztiválról, hanem Svájcban át Münchenbe, majd Bécsbe ment, és itt találkozott Baktayékkal, akik Indiából való Bécsbe érkezésük után ugyancsak fontolgatták az emigrálást, főként Baktay és Nehru megbeszélései, illetve az átadott információk miatt. Félték ugyanis, hogy Baktayt felelősségre vonják és bezárják. Aditi előbb hazajött, hogy kipuholja a helyzetet, Baktay pedig követte. A film tehát végül nem készülhetett el.

Az ötödik fejezet (**Baktay családja Indiában**) két írást tartalmaz. Az első KARDOS Tatjana és KINCSES Károly közös tanulmánya: *Az indiai fotográfia és Umrao Singh Sher-Gil felvételei Baktay Ervin hagyatékában*. Az írás a hagyaték vázolója után az indiai fotográfia történetét mutatja be először röviden, s utána tér rá a filológus-filozófus Umrao Singh Sher-Gil fényképeire. Megtudhatjuk, hogy Indiában már a dagerrotípija megjelenése idején a jómodú arisztokrácia szinte azonnal követte a kor divatját: a tehetős főnemeselek minden új készüléket és tartozékot megvásároltak, és saját maguk is készítettek felvételeket, nem csak udvari fotográfusai. Így amikor Umrao Singh 1889-ben fotózni kezdett, az új művészet immár ötvenéves indiai múltra tekinthetett vissza. A fénykép kezdetben a festmény szerepét vette át: az uralkodó és családja hatalmát és pompáját volt hivatott bemutatni. A család fényképezésében nagyon sokáig követték az európaihoz hasonló műtermi beállításokat, még a berendezés is európai miliót idézett. Az írás kitér a nők fotózására, ami a muszlim családokban eleinte csak a női lakosztályokban folyhatott. Példákban említi meg azokat az uralkodókat, akik jelentősen eltértek a korabeli hagyományoktól, és épületeket, a falvak életét, brit urak és hölgyek portréit is megörökítették, vagy esetleg a miniatúrák modorában, lóháton vagy ülőpárnák között, teljes fegyverzetben készítettek önarcképeket, illetve rögzítettek életképszerű jeleneteket. Megemlítendő még az angol piktorializmus, a festői hatású fotográfia hatásának megjelenése is az indiai fényképészetben. Lassan a mindennapok egyik szolgáltatásává válva a műtermi fotográfia a kevésbé tehetős rétegek számára is elérhetővé vált, és nyíltak csak nők számára üzemelő műtermek is, ahol nők fényképeztek. Umrao Singh családjáról készített képeivel kapcsolatban a szerzők kiemelik a képek igen tudatos megszerkesztettségét, melyeken a háttér sok esetben legalább olyan fontos, mint a szereplők; néhány képen szobáik a lakók nélkül láthatóak. Több ízben előfordul, hogy Singh arca csak a tükörben látható, amint a családját fotózza.²¹ Egyedülálló továbbá (e korban még Európában is) az az oldott hangulat és meghittség, amely

²¹ A recenzeáló megjegyzése.

a családi körről fényképein tükröződik. Számos önarcképének többsége a szerzők szerint valójában kísérlet arra, hogy a fényképezőgép segítségével mintegy a kívülről szemével nézze magát. A fényképek hátoldalán olvasható sorok időnként arról tanúskodnak, hogy öniróniával tudott magára tekinteni, s idézem: „személyes jellegű portréihoz hasonlót az indiai fotóművészet addig nem ismert.” A cikket 18 gyönyörű kép kíséri.

A második írás KESERÜ Kataliné: *Amrita és Baktay* címmel. Baktay unokahúga, Amrita Sher-Gil szellemileg és művészileg igen ösztönző közegbe született: nagyanyja és édesanyja képzett operaénekesek és zongoristák voltak, édesapja a fentiek tanúsága szerint a szanszkrit irodalom és filozófia mellett fotózással foglalkozott, nagybátyja és barátai révén pedig a festészet és a rajz is mindennaposan jelen volt a családban. Keserü szerint Baktay első tetten érhető buzdítása a rajz és a festés irányában Amrita számára az a rajzfüzet volt, amelyet 1920 karácsonyára, Indiába utazásuk előtt kapott „Ervin bácsitól”, és amely ezt a címet viselte: *Shergil Amrita írásai és rajzai*. A szerző nem említi, de Baktay *Homo ludens* című visszaemlékezéseiben elmondja, hogy gyermekkorában édesapja, Gottesmann Raoul (Amrita nagyapja) közös színházélményeik alapján készített saját verses meséskönyveket, melyekhez a szöveget maga írta, és rajzokkal, festményekkel illusztrálta.²² Amrita tehát ezeket is láthatta. Kapcsolatuk Baktay indiai utazása alatt éledhetett fel újra. Bár – ahogy Keserü megjegyzi – az egykori festő *Indiai éveim* című könyvében valóban nem beszél Amritával (és családjával) való kapcsolatáról, mindazáltal a 2015-ben megjelent, Amrita művészetéről írt előadásában, mely 1962-es londoni előadássorozatának utolsó darabja, B. szerényen ugyan, de megemlékezik arról, milyen gyakorlati és elméleti tanácsokkal látta el, tehát hogyan tanította az akkor 13 éves Amritát, amíg Simlában náluk tartózkodott (ld. következő recenziókat).²³ Ez a nemrég csak gépiratban fellelhető angol nyelvű tanulmány szerzőnk figyelmét elkerülhette, mert nem hivatkozik rá, és csak valószínűsíti, hogy Amrita Baktaytól rajzbéli képzést kapott. Párizsi tanulmányévei alatt (1929–34) szintén Baktay jóbarátja, Haranglábi Nemes József egyengette Amrita útját, ő keresett neki festőiskolát, és gyors fejlődését látva segítette neki korengedéllyel bejutni az École des Beaux-Arts-ba Lucien Simon tanítványaként. Szerzőnk ír a zebegényi-verőcei-kismarosi közös nyarokról, az indiántáborokról, Amrita honvágjáról Indiába, mely országtól művészi kiteljesedését várta, az Európához és egy mesterhez való kötődés hiányáról. Hiányoltam a pontos idézetet ott, ahol Baktay kissé negatív színben tűnik fel: „B. sem lehetett megfelelő partner, hiszen – mint később [A. a leveleiben] írta – a maga dolgaival volt mindig elfoglalva, s általában sem mutatkozott segítőkésznek.”²⁴ A cikk további részében Keserü mélyreható és meggyőző elemzését adja Amrita fejlődésének és művészetének. Bemutatja Baktay róla írt cikkeit, főként levelezés által fenntar-

²² BAKTAY ERVIN, *Homo ludens*, 29.

²³ BAKTAY ERVIN, *Amrita Sher-Gil művészete*, ford. HEGYMEGI KISS ÁRON. Szerk. és kísérőtanulmány: KELÉNYI BÉLA, Budapest, Hopp Ferenc Ázsiai Művészeti Múzeum, 2015, 36 p.

²⁴ *Recenzált mű*, 203.

tott kapcsolatukat, Baktay katarzisszerű élményét, amikor végre eredetiben, tehát valós színeiben is láthatta A. festményeit az Újdelhi Modern Művészeti Múzeum főtermében. Utal az ugyanezen az indiai útján tartott előadására unokahuga művészetéről a sántinikétani egyetemen 1957-ben, és a róla szóló könyvrészletére főművében, az *India művészetében* (1958). Mint említettem, nem beszél a hat londoni előadásról (1962), melyek közül az utolsó témája a modern indiai művészet és elsősorban Amrita munkássága volt. Kettejük kapcsolatát végül így jellemzi: „Úgy tűnik, a mester és tanítvány viszonya megfordult, s Amrita művészete Baktay Ervin számára India festészete megértésének egyik kulcsa lehetett.”²⁵ Függelékben hozza Amrita jegyzeteit néhány festményéről a Baktaynak küldött fekete-fehér reprodukciók hátoldalán.

A hatodik fejezet (**Baktay, a keleti szövegek fordítója és értelmezője**) a kötet közepén és annak mintegy magvaként Baktay filológusi tevékenységét tárgyalja öt tanulmányban, melyek közül az első TORMA Kataliné, címe: *Baktay és a perzsa irodalom*. Az értekezés tanúsága szerint a huszas években Baktay komolyan elmélyedt a klasszikus perzsa irodalom tanulmányozásában, melybe (és a perzsa nyelvbe) sógora, Umrao Singh vezette be. Két publikációja jelent meg a XII. századi perzsa költőről, Omar Khajjámról: egy cikke a *Nyugatban*,²⁶ melyben saját fordításaival szemlélteti elemzését, s Szabó Lőrinc angolból készült fordításához fűz értékes kiigazításokat. A másik a költő életét feldolgozó angol regény fordítása.²⁷ Torma Katalin a kötet lapjain jelenti meg először Baktaynak a Khajjám költészete előtt tisztelgő, mindeddig kéziratban lappangó, háromszakaszos versét, melynek címe: *Búcsúszó (a rubajját olvasása után)*. A magyar irodalom perzsa nyelvű befogadásáról ír Baktay a *Ghandi, Tagore és Ikbál Magyarországról* című írásában, a kortárs indiai költő, Mohammad Ikbál (1877–1938) Petőfiről szóló verse kapcsán, melynek két autográf kéziratot példányát az OSZK őrzi. B. ismertetése szerint Umrao Singh Sher-Gil az *East and West* című folyóiratban közölte 1922-ben néhány angol nyelvű Petőfi-fordítását, s így ismerhette meg ezeket „a perzsa és urdu nyelven alkotó költőóriás”. Torma Katalin idézi a vers teljes perzsa szövegét, lábjegyzetben pedig nyersfordítását. Érdekes, hogy az egyik kézirathoz tartozik Umrao S. egy Jászai Marihoz szóló levele is, mely tartalmazza a vers latin betűs átírását és szó szerinti angol fordítását, valamint a költő egy fényképét is, ajánlással. A cikk további részében a szerző bemutatja még Baktay két versfordítását a klasszikus perzsa irodalom legnevesebb gazal-költője, a XIV. századi Hafiz műveiből (25. és 81. gazal), illetve az általa ihletett két saját költeményét: egy háromszakaszos, jambikus verset (*Táza ba táza... Háfiz dalának visszhangja*) és egy prózaverset. Az utóbbiakat teljes terjedelmükben olvashatjuk a cikk főszövegében, a két versfordítás közlése viszont sajnos elmaradt. Csak az egyikről közöl egy fotót, melynek szövegképe azért érdekes,

²⁵ *Recenzélt mű*, 210.

²⁶ BAKTAY ERVIN, Omar Khajjámról, *Nyugat*, 13. évf., 1920, II–12 sz., 642–644.

²⁷ HAROLD LAMB, *Omar Khajjám. Egy élet története*, ford. BAKTAY ERVIN, Bp., Rózsavölgyi és Társa, 1935, 270 p.

mert Baktay a perzsa írás képét igyekezett benne visszaadni kacskaringós betűivel. Az átírás ennek esetében is indokolt lett volna.

A második cikk itt WOJTILLA Gyuláé: *Baktay Ervin Kámaszútra-fordítása*. A szerző az írás első felében vázolja Vátszjájana *Kámaszútrájának* modern felfedezését és az első nyugati fordítások (angol, német, francia) kiadásainak történetét. Megtudhatjuk, hogy 1874-től kezdve a kéziratokat F. F. Arbuthnot bombayi születésű angol hivatalnok és a szanszkrit tudós bráhma, Bhagvánlál Indrádzsi kutatta fel; ők szervezték meg fordításukat. Az angol nyersfordítás elkészítésébe bevonták a fiatal, Bombayben tanuló bráhmanát, Sivarám Parasurám Bhidét, az első változatot Arbuthnot simította ki, és ő írt hozzá bevezetőt és előszót. Sir Richard Francis Burton arabista és Afrika-utazó 1876-ban kapta meg a kéziratot, és a következő hét esztendőben ő adott irodalmi formát a szövegnek. A Brit Birodalomban érvényes, obszcén kiadványokról szóló törvény (1857–1959) lehetett az oka annak, hogy a Londonban nyomott kiadáson nem szerepel a közreműködők neve; megrendelője a kifejezetten erre a célra, 1883-ban létrehozott Kama Shastra Society, a kiadás helye pedig „Cosmopoli”.²⁸ Baktay szép fordítása Umrao Singh segítségével főként ebből a szövegből készült, bár előszavában említi még a francia és a német kiadásokat is. Az 1920-as bibliofil kiadás, mely megjelenésében a *pusztakák* alakját és díszítését idézi, 500 megrendelő részére készült,²⁹ és szintén nem került kereskedelmi forgalomba, ahogy az 1947-es, 1000 megrendelő részére készült második kiadás sem.³⁰ Az első kiadást betiltották (évtizedekig csend vette körül), s így szerepelt az OSZK 2011-es, *Terjesztését megtiltom* című tárlatán is. Szerzőnk ismerteti azt az álvitát, melyet egy félművelt újságíró³¹ igyekezett gerjeszteni arról, hogy Baktay valójában melyik szöveget használta fordítása alapjául, s megnyugtat bennünket afelől, hogy ezt az ott hivatkozott Vekerdi József már 1970-ben világosan leírta. Cáfolja azt az okoskodó szófejtést, miszerint Baktay németből fordított. Felhívja a figyelmet arra, hogy sajnos a későbbi kiadásokból kimaradt Baktay előszava és értékes függeléke is, amelyekben a fordító maga tisztázta ezt a kérdést. Nem értek egyet azonban a szerző azon véleményével, amit ennek kapcsán ír: „ebben az időben [1920 körül] Baktay aligha rendelkezett olyan elsőrangú angol nyelvtudással, ami a Burton-Arbuthnot-szöveg igényes és szellemes angolsága minden finomságának pontos megértéséhez elegendő lett volna.” Wojtilla maga is megemlékezik róla, hogy Baktay 1917 és 1920 között nyolc (!) F. W. Bain-könyv fordítását publikálja,³²

²⁸ *The Kama sutra of Vatsyayana*. Translated in seven chapters, introduction, notes by Sir R. F. BURTON, Cosmopoli. For the Kama Shastra Society of London and Benares and for private circulation only, 1883.

²⁹ Vátszjájana: *Káma-szútra: régi hindu ars amatoria*, ford. BAKTAY Ervin, sajtó alá rend. SUGÁR Jenő, Bp., Korvin Nyomda, 1920.

³⁰ Vátszjájana: *Káma-szútra: régi hindu ars amatoria*, ford. BAKTAY Ervin, sajtó alá rend. KIS Mihály, Bp., „Barka” Kiadóvállalat, 1947.

³¹ Izsák Norbert, Hibák a *Kámaszútra* fordításában? Utójáték az előjátékhoz. *Heti Világgazdaság*, 2002. január 19., 83.

³² Ld. A *recenzált mű* végén B. E. műveinek bibliográfiáját: 420.

s aki ezeket angolul is olvasta, az tudja, hogy Bain nyelvezeténél fennköltebbet és kifinomultabbat nemigen találni... A cikk végén szó esik az 1970-es bécsi kiadásról (Novák Kiadó), mely Baktay könyvészete nélkül, ám Vekerdi jegyzeteivel, utószavával és szép illusztrációkkal jelent meg, még mindig csak „könyvgyűjtők számára”. Az első könyvesboltokban is kapható kiadás egy évvel később, 1971-ben jelent meg,³³ melyet többször újranyomtak, s 1990-től számos más kiadó is megjelentette. A szöveg hagyomány és a fordítási nehézségek kérdéseivel zárja írását.

WOJTILLA Gyula még egy tanulmánnyal jelentkezett: Az „örök törvény”. Baktaynak a hindu filozófia bemutatását célzó, két kiadás után sokáig hallgatásra ítélt könyvéről, melynek első kiadása 1936-ban,³⁴ második kiadása jelentősen átdolgozva, 1943-ban látott napvilágot,³⁵ számos reflexiót, értékelést és kritikát közöl. Még 1936-ban négy méltatása jelent meg egy katolikus pap, egy irodalomkritikus, egy költő-újságíró és egy ismeretlen tollából, ezek mindegyike dicséri tömör, élvezetes és világos stílusát. Pozitív módon nyilatkoznak arról, hogy a „rokonlélek érzékenységgel” tudta beleélni magát a hindu szellemiségbe, s hogy e művével a keresztény misztika megértését is segíti. Az első szakmabeli reflexiók közvetlenül Baktay halála után, 1964-ben jelentek meg: Harmatta János nekrológja az *Antik Tanulmányok*ban,³⁶ ahol az ELTE indológus professzora ezt „ismeretterjesztő irodalmunk legjobb termékei közé” sorolta; Felvinczi Takács Zoltán (Baktay volt munkatársa és jóbarátja) megemlékezése pedig a *Művészettörténeti Értesítő*ben,³⁷ aki szerint ez „a magyar esszéirodalom büszkesége”, s megjegyzi, hogy benne „a hinduizmus vallásbölcseletének mintaszerű összefoglalását a yoga tanaival kiegészítve kell értenünk”. Benedek István orvos-tudománytörténész 1979-ben bár felhasználja könyvében Baktay művét, mégis mereven elhatárolódik tőle.³⁸ Az első komoly szakmabeli kritika érthető módon egy igazán hozzáértőtől, a filozófus-indológus Ruzsa Ferencről érkezik 1987-ben, akinek véleményét egy egész hasábon idézi szerzőnk. Szabadjon néhány gondolatot megismételni ebből: „Alapszemlélete a legortodoxabb hindu álláspontnak megfelelő, a bemutatás módja pedig modernizáló. [...] a történeti fejlődést részint elfedni, részint tagadni akarja. [...] Baktay hisz, s ezért nem csupán közölni akar, hanem megvilágítani, meggyőzni, megértetni. Bősséggel és alaposan elemzi az ortodox szemlélet minden alapfogalmát, viszonyukat, összefüggéseiket. Így, bár egyetlen adatát sem szabad elfogadni, kiváló propedeutika lehet a tényleges ismeretek befogadásához.”³⁹ Wojtilla felhívja a figyelmet arra, hogy Bethlenfalvy

³³ Vátszjájana: *Káma-Szútra. A szerelem tankönyve*, ford. BAKTAY Ervin, illusztrálta Würtz Ádám. A jegyzeteket összeállította Vekerdi József, Bp., Medicina, 1971.

³⁴ BAKTAY Ervin, *Szanátana dharma. Az örök törvény: a hindu világnézet ismertetése*, Bp., Révai, 1936.

³⁵ BAKTAY Ervin, *India bölcsessége: a hindu világnézet ismertetése*, Bp., Pantheon, 1943.

³⁶ HARMATTA János, Baktay Ervin (1890–1963) *Antik Tanulmányok*, XI. évf., 1964, 3–4. sz. 287.

³⁷ FELVINCZI Takács Zoltán, Baktay Ervin (1890–1963), *Művészettörténeti Értesítő*, XIII. évf., 1964, I. sz., 36.

³⁸ BENEDEK István, *Mandragóra. Kultúrtörténeti tanulmány különös tekintettel a varázslásra és gyógyításra. India*. Bp., Gondolat, 1979.

³⁹ RUZSA Ferenc, Az ind filozófia Magyarországon, in *India magyar szemmel*, szerk. BETHLENFALVY Géza, PUSKÁS Ildikó, Bp., Indiai Nagykövetség, 1987, 37.

elsőként említi angol nyelvű Baktay-monográfiájában, hogy Baktay saját bevallása szerint az indiai kiadású *The World's Eternal Religion* („A világ örök vallása”) című kötetet követve írta meg művét.⁴⁰ Wojtilla több publikációban hangsúlyozta, hogy „Baktaynak semmiféle hittérítő célja nem volt”,⁴¹ s műve „egy külföldiek számára készült indiai összefoglalás” jól sikerült átdolgozása.⁴² Mindazáltal sajnálja, hogy B. a könyv írásakor nem ismerte Schmidt József 1923-as ind filozófia- és irodalomtörténetét, valamint a szanszkrit eredetiből készült kifogástalan fordításait.⁴³ A cikk további részében bemutatja az ún. hindu reneszánsz mozgalmat s azt a társaságot, melynek terméke az említett kötet. Leírja azt is, hogy Baktay 1928-ban kitől és hogyan szerezhetett tudomást a kötetéről, végül vázlatosan bemutatja és megjegyzésekkel értékeli Baktay könyvének fejezeteit.

A negyedik írás e fejezetben Kiss Csabáé, *Baktay és a guru* címmel. A cikk témája Baktay jogakönyve, illetve, hogy megírásában milyen segítséget kaphatott ehhez sógorától, Umrao Singhtől. Leírása szerint a kötet 1942-es, első megjelenése után csak 1992-ben jelenhetett meg újra, melyet a 2001-es 3. kiadás követett.⁴⁴ Baktay 170 oldalas bevezetése után következik fordítása a Kr. u. IV–V. sz. körül élt Patanydzsali szanszkrit nyelvű *Jógaszútrájából*, magyarázatokkal ellátva. Kiss rámutat, hogy a szútrák igen tömör megfogalmazása végtelenül nehéz feladat elé állítja a fordítókat, melyet csak kommentárok sorának felhasználásával lehet elfogadhatóan megoldani. Példákat hoz a saját eszmék terjesztése célját szolgáló, enyhén ferdítő magyar fordításokra: Kacvinszky József 1943-as és Fórizs László 1994-es munkáját is ilyennek találja.⁴⁵ Kacvinszky és Baktay is a kor egyik legtudományosabb angol fordítását használta: J. H. Woods művét.⁴⁶ Baktay további két segédletet használt fel művéhez: mindkettőt említi a fenti kötet mellett (a 181. oldalon), az egyik Szvámi Vivékánanda *Raja Yogája*,⁴⁷ a másik Umrao Singh Sher-Gil szöveg- és kommentár-fordítása, amely Kis Csaba szerint megegyezik a hagyatékban található, 41 oldalas, angol nyelvű gépelt szöveggel, melynek címe: *The Yoga System of Philosophy*, alcíme: *The Aphorisms of Patanjali and the Scholium of Vjasa* (sic!) A szerző szerint a kitűnő angolsággal írt szöveg magyaros elgépélései arra utalhatnak, hogy esetleg Baktay gépelte le Umrao Singh kézírását. Kiss szemrevételezi a Baktay könyvtárban fellelhető egyéb, jógával foglalkozó könyveket, és teozófiai indulásának tudja be azt,

⁴⁰ *The World's Eternal Religion*, Benares, Bharat Dharma Syndicate Ltd., for The Sri Bharat Dharma Mahamandal, 1924. (1. kiad. 1920.)

⁴¹ WOJTILLA Gyula, Baktay Ervin hagyatéka, *Élet és Tudomány*, 52, 1990, XII. 28. 1653.

⁴² WOJTILLA Gyula, Baktay Ervin, az indiai szellemiség közvetítője, *Földrajzi Múzeumi Tanulmányok*, 1991, 9. sz. 9.

⁴³ SCHMIDT József, *Az ind filozófia*, (Szabad iskola IX.), Bp., Genius, 1923; Uő., *A szanszkrit irodalom története* Bp., 1923;

⁴⁴ Ld. itt, 10. jegyzet.

⁴⁵ KACVINSZKY József, *Kelet világozása I-III*, Bp., Írás, 1943; FÓRIZS László, *Dhammapada. Az erény útja. Függelék: A megszentelődés Pátandzsala útja*, Bp., Farkas Lőrinc Imre Kiadó, 1994.

⁴⁶ James Haughton WOODS, *The Yoga-System of Patanjali*, Delhi, Motilal Banarsidass, 1998 [1914].

⁴⁷ Swami VIVEKANANDA, *Raja Yoga. On Conquering the Internal Nature*, Fifth Edition, Calcutta, Sri Gouranga Press, 1920.

hogy Patanydzsali jogáját a rádza-jógaival azonosítja, amit ma már árnyaltabban látnak a szakemberek. A cikk hátralevő részében ismerteti B. bevezetőjét, beszéli saját alkotású terminusairól és zseniálisan egyszerű, találó fogalomalkotásáról – sokszor az angol fordítással szemben. Kiemeli, hogy egyetlen hazai indológus sem függetlenítheti magát B. munkásságától, hiszen „mindnyájan Baktay dolgozószobájából bújtunk elő”. Végül elemzi Umrao Singh munkáját, mely egyébként nem mutat jelentős egyezést B. szövegével. Mint mondja, „tudományosságban, kompetenciában meghaladja B. színvonalát.” Végül arra a következtetésre jut, hogy B. valószínűleg használhatta a *Jógaszútra* szanszkrit eredetijét is, amiről az első fejezetnek a hagyatékban fennmaradt szanszkrit–magyar fordítás-piszkozata meggyőzően tanúskodik. A Baktayt inspiráló és messzemenően támogató Umrao Singh munkásságát további kutatásra érdemesnek találja.

Az utolsó tanulmány e részben BALOGH Dániel tollából született, címe: *Baktay Ervin és a Magasztos szözeata*. A szerző Baktay 2008-ig kiadatlan⁴⁸, szankritből készített *Bhagavadgíta*-fordításáról azt mondja, hogy elkészültekor hiánypótló lett volna (ámbar egy lábjegyzetében megemlíti, hogy Schmidt Józsefnek a huszas években szintén elkészült a szanszkrit eredetiből egy Gíta-fordítása). Baktay rímtelen, verses jellegű, a sorok számát bővítő fordítását a közben megjelent magyar fordításokkal veti össze: Lakatos Istvánnak a Vekerdi nyersfordításából készült verses szövegével⁴⁹ és Vekerdi József filológiai pontosságú prózafordításával.⁵⁰ Lakatos szép változatáról kiemeli, hogy az eredeti versmértékét hűen visszaadja, Vekerdiéről pedig, hogy a szanszkritul tanulók számára igen hasznos segédeszköz. Az összevetést egy konkrét példán is bemutatja. Baktay szövegében a középutat és az értelmezésre való törekvést értékeli, miszerint verses és olykor ugyan egyszerűsítés árán, de az olvasó számára könnyen (tehát jegyzetek nélkül) olvasható, mégis viszonylag hű megfelelőjét adja az eredetinek. A cikk végén G. J. Larson angol fordításokat elemző, négy szempontú módszerét igyekszik Baktay értékelésében felhasználni,⁵¹ nézetem szerint azonban ez a módszer erőltetett és mondvacsinált, s a szerző is beismeri végül, hogy nem működik.

A *Baktay és a színház* című fejezet egyetlen írást tartalmaz. Ez SOMOGYI Zsolt cikke: *Baktay Ervin színházi rendezése*. Az írás első felében bemutatja Kálidásza *Sakuntalájának* azt az 1933-as, nemzeti színházbéli előadását, amelybe a rendező pénzkímélés, illetve a rokonának való kedvezés miatt nem hívta meg szakértőként Baktayt, és amely az avittas fordítás, a muszlim jellegű díszletek, a semmitmondó jelmezek és a gyenge rendezés miatt Bajor Gizi csodálatos játéka ellenére is teljes bukás volt. 1935-ben aztán a színészakadémia ezt a darabot választotta vizsgáló-

⁴⁸ *Bhagavad Gíta – A Magasztos szözeata*, ford. BAKTAY Ervin, Bp., Filosz, 2008.

⁴⁹ *A Magasztos szözeata – Bhagavad Gíta*, ford. LAKATOS István – VEKERDI József, Bp., Európa Könyvkiadó, 1987.

⁵⁰ *Bhagavad Gíta – A Magasztos szözeata*, ford. VEKERDI József, Bp., Terebess, 1997.

⁵¹ Gerald James LARSON, The Song Celestial: Two Centuries of the „Bhagavad Gita” in English, *Philosophy East and West*, Vol. 31, No. 4, 1981, 538–539.

adásának, és Baktayt hívták meg játékmesternek, aki az elfoglalt rendező, Németh Antal helyett gyakorlatilag minden részletében (díszletek, jelmezek stb.) színpadra állította a darabot a saját, 1923-ban készült fordítása alapján. A bemutatóra a mai Katonai József Színház helyén, az akkori Belvárosi Színházban került sor június 2-án. Ugyanaz az újságíró (A. D.), aki a Nemzeti Színház előadását lesújtó kritikával illette, Baktayék előadásáról elragadtatva írta: „amit nem lehetett a fiatal színésznövényedékekre alapítani, azt pótolta a rendezés ötletessége, az a lelkesedés és szakértelem, amivel Baktay Ervin és Németh Antal nyúlt a darabhoz. Baktay Ervin nagyszerű fordításában (ellentétben a régi Fiók Károly-féle fordítással) hűen követte az eredeti mű minden egyes sorát, és ugyanez érvényesült a rendezésben is, ahol mozgalmasságra, gyorsan pergő jelenetekre és az indiai előadáshoz méltó hűségre törekedtek. A szép díszletek, ragyogó kosztümök, a gördülékeny fordítás nyelvezete, a gondos rendezés és betanítás pótolta azokat az alaphibákat, amik elkerülhetetlenek a vizsgaelőadásokon.” A szerző beszél B. fennmaradt jelmez- és díszletterveiről, utal korai kötődésére a darabhoz, s hogy egész India iránti rajongása belőle indult. Nem említi viszont cikkében Baktay gyermekkori színházimádatát és színházas játékeit, melyekről a már idézett *Homo ludens* című visszaemlékezéseiben olvashatunk.⁵² Végül vázolja meg nem valósulhatott terveit: egy *Faust*- és egy *Abogy tetszik*-bemutatót, melyek jelmeztervei fennmaradtak hagyatékában.

A nyolcadik téma **Baktay és a Wild West**, három írással. Az első HEGYMEGI KISS Ároné, aki nemcsak rokona Baktaynak, de kiváló fordítója is londoni előadásának.⁵³ Cikkének címe: *Baktay és a Wild West Zree Meetingek*. A szerkesztő, Kelényi Béla át gondolt munkáját dicséri: amit az előző cikkből hiányoltunk Baktay gyermekkori színházi múltját illetően, itt rögtön a cikk elején említésre kerül. A továbbiakban megtudhatjuk, hogy B. tizenhat esztendő korában nemcsak Kálidász *Sakuntalájából* merített erős ihletést, de az 1906-ban, több száz színésszel Budapesten vendégszerplő Buffalo Bill vadnyugati indián-cowboy vándortársulata is óriási hatással volt rá. Ez a játékot komolyan vevő lényét szinte egy életre meghatározta, csakúgy, mint az indiai mesejáték nyomán szerzett olvasmányélménye. A szerző vázolja Baktay baráti társaságának kialakulását, és említi a görög–római symposionokat, amelyeknek egyébként szintén gyermekkori élmények – Mici (Mária Antónia) nővérének az antikvitásról szóló meséi és tanításai – az alapja.⁵⁴ Ezek megszűntével kezdődött 1925-ben, a régi emlékek alapján (B. még 1906-ban, Dunaharaszti szervezett egy saját Buffalo Bill-showt), Baktay Amerikába emigrált bátyjának levelei, hanglemez- és könyvküldeményei és talán a számos korabeli vadnyugati film hatására a Wild West-játékok sora. Megalapították tehát Loafertownt, a vadnyugati várost, és évente egyszer-kétszer találkoztak egyikük lakásán vagy egy bérelt helyen, ahol több hónapnyi készülést követően zajlottak az egész estét kitöltő programok: a kormány-

⁵² BAKTAY ERVIN, *Homo ludens*, 29, 54, 59, 62–64, 66–67, 72–82. A kötet egyébként egy évvel a recenziált mű után jelent meg, addig csak kéziratban volt hozzáférhető a Hopp Múzeum adattárában.

⁵³ Ld. következő recenziókat.

⁵⁴ Baktay Ervin, *Homo ludens*, 77. A recenziáló megjegyzése.

zó ünnepi beszéde, tánc és ének a cowboydalokat játszó zenekar zenéjére, póker-csaták, pisztolypárbajok, mozi, játékterem, ingyenes esketés és temetés, valamint jelenetek a stílus és humor jegyében. Az eseményekre személyre szóló nyomtatott meghívót kaptak a résztvevők, mely szintén tele volt jobbnál jobb poénnal. 1931-ben ünnepélyesen leleplezték a Sheriff (Baktay) Haich Erzsébet által készített terrakotta lovasszobrát, az 1935-ös tizedik évfordulóra pedig Huzella Pál megfestette a Loaferstown megalapítását ábrázoló festményét, valamint kiadták a *Loaferstowni Messzélőt* című, vicces cikkeket tartalmazó, nyomtatott újságot. Baktay indiai távolléte és később a háború alatt a találkozók kevésbé működtek, s a háború után már nem ugyanolyan jókedvben teltek a megfogyatkozott csapat közös alkalmai. Bár szerényen nem említi, a következő cikkből kiderül, hogy a szerző maga is részt vett az ezeken a rendezvényeken, s a hozzájuk kapcsolódó nyári indiántáborokban.

LORENCZ József: *Baktay és az indián játékok* a következő írás címe, a cikk tehát ott folytatja, ahol az előző „mesélő” abbahagyta. Az indítatásról szóló bevezető után szerzőnk az észak-amerikai indiánok életszemléletének és kiirtásuk történetének vázolásával folytatja, és azt ecseteli, hogy mi lehetett vonzó e nép(ek) filozófiájában Baktay, azaz Heverő Bölény számára; ezt idézetekkel is alátámasztja. Hangsúlyozza tehát, hogy a tudós kutató számára ezek az indiános játékok nem pusztán jópofa kikapcsolódást jelentettek, hanem a szabadságon, a természet tisztelésén alapuló életfilozófia megélését, amibe persze jócskán belefért a humor, a pajzanság és a vidám mulatozás is. Baktay annyira komolyan vette az ezekre a hetekre való készülést, hogy eredeti minták alapján korhű viseleteket készítettek vezetésével bőrből és gyöngyből: ruhákat, mokaszinokat, fejdíszeket, öveket, továbbá harci jelvényeket, tipiket, sőt kenukat is. A dunakanyarban levő táboraiknak külföldön is híre ment, így fáradozásait az indián életforma rekonstruálására az Amerikai Indián Szövetség 1937-ben elismerő oklevéllel jutalmazta, Baktaynak a *szaqsem*, azaz főnök címet adományozva. Azt mondhatnánk tehát, hogy B. a kísérleti régészet első képviselője volt ilyen módon Magyarországon. Számos fotó illusztrálja ezt és az előző cikket is, érzékeltetve e táborok és találkozók hangulatát.

Kalandjaikba a fejezet utolsó rövid írásában HEGYMEGI KISS Áron ad betekintést *Perjéssy László (Szürke Sólyom) tábora rajzain* keresztül, melyeken az 1949-es árvízves évad nehézségei és vicces jelenetei elevenednek meg a nem kevés öniróniával ábrázolt életképeken.

A következő két fejezet csak egy-egy cikket tartalmaz. Az első témája **Baktay a Magyar Földrajzi Társaságban**, az írás maga PAPP-VÁRY Árpád munkája: *Baktay és a Magyar Földrajzi Társaság (1934–1944)*. A jól összeszedett tanulmányban képet kaphatunk Baktay földrajzi témájú fordításairól (1923-tól), a Magyar Földrajzi Társaságba való bekerüléséről, az ottani tevékenységével kiérdemelt doktori címről, a *Földgömb* című folyóiratban végzett szerkesztői-szerzői munkásságáról és saját indiai témájú könyveinek megjelenéséről, a kiadókkal vívott küzdelmeiről. A szerző beszámol a Baktay tiszteletére a Társaság által, egykori lakóhelyén⁵⁵ állí-

⁵⁵ Budapest, XI., Eszék u. 16.

tott emléktábláról és az érdi Magyar Földrajzi Múzeum kertjében 1991-ben felavatott szobráról.

Baktay és a film a következő téma, SÁNDOR Tibor cikkével: *Baktay Ervin kapcsolata a magyar filmgyártással*. Radványi Géza 1942-es, *A beszélő köntös* című, félig színes filmje volt az az alkotás, amelynek keleti jelmezterveihez Baktayt szakértőként kérték fel. A tudós lelkiismeretesen nemcsak a tervekben, de még a turbánok feltekerésében is segédkezett, a női jelmezekben azonban nem mindenben fogadták meg tanácsait, s a „sex sells” jegyében maradtak az általa kifogásolt, fölül csak flitteres melltartót viselő női kosztümök a kép tanúsága szerint. Bár még a bemutató előtt egy interjút is közöltek Baktayval, a bemutató után azonban semmi visszhangja nem lett az alkotásnak.

A **Baktay az asztrológus** című fejezet első cikkét – KECSKÉS Péter: *Az asztrológiai hagyomány és Baktay asztrológiája* – a fontoskodás és a tiszteletlenség jellemzi. Miután a meg nem magyarázott szakkifejezésekkel telezsúfolt szövegben a nem asztrológusok számára teljesen követhetetlen módon igyekszik megkülönböztetni az úgynevezett tradicionális asztrológiát a modern asztrológiától, Baktay tankönyvét⁵⁶ és a prognózisról szóló, csak a halála után megjelent kötetét a modern szemét közé tartozó, értéktelen fércműnek titulálja, és e tudomány hazai művelőit⁵⁷ azzal próbálja megalázni, hogy „kemény bírálóknak” tekinti, hogy könyvének „máig nincs magyar konkurrens”. Azt azért még ő is elismeri, hogy „mindkét kötete [...] jól megírt, áttekinthető, kezdők számára is élvezettel forgatható könyv lett”.

Ezek után felüdülést jelent JAKAB Zoltán Csaba írása: *Csillag a magyar asztrológia egén*, mely a Dr. Janák Lajossal, a Baktay Ervin Asztrológiai Egyesület elnökével folytatott beszélgetés leírása. Bár érdemben új adatot nem közöl, annyit megtudhatunk a Baktayról tisztelettel szóló elnöktől, hogy Baktaynak nem voltak az asztrológiában tanítványai, csak barátok kérésére adott kifejtéseket. Janák anekdotaként elmondja, hogy amikor Hetényi Ernő, a Buddhista Misszió alapítója és akkori vezetője győzködte Baktayt, hogy legyen ő is buddhista, ő „azt válaszolta, hogy nem akar buddhista lenni [...], mert a buddhisták a nirvánába törekszenek eljutni, ő pedig, amíg ilyen szépek a nők, és jó velük lenni, újra a Földön szeretne megszületni.” (Baktay ekkor túl volt a hetvenen, és legalább öt éve házas.)

JAKAB Zoltán Csaba *Egy varázsló Kelet és Nyugat összekötő hídján* című írásában Baktay Ervin horoszkópját fejti ki világosan, szépen, érthetően.

VÉGH József a **Baktay és a Buddhista Misszió** című fejezetben, hasonló című írásában Szamosközi Krisztina levéltári kutatásai, interjúi⁵⁸ és egyéb dokumentumok, visszaemlékezések, levelek tanúsága nyomán elegánsan és érthetően mutatja

⁵⁶ BAKTAY Ervin, *Csillagfejtés könyve*, Bp., A szerző magánkiadása, 1942. Uő., *Asztrológiai prognózis avagy a jövőbe látás titka*, Bp., Sindbad Kiadó, 2001.

⁵⁷ Pl. DUBRAVSZKY László Dr. – EÖRSSY János Dr.: *A tradicionális asztrológia tankönyve*, Bp., Orient Press, 1992.

⁵⁸ SZAMOSKÖZI Krisztina, *A Buddhista Misszió történetéhez*, kézirat, 2010. A Tan Kapuja Buddhista Egyház pályázatára írt dolgozat.

be az 1957-ben hivatalosan, államilag is elismert Buddhista Misszió és a Kőrösi Csoma Sándorról elnevezett papi szeminárium történetét. Az alapító, a már említett Hetényi (Heidelberg) Ernő ambivalens tevékenységéről dióhéjban legyen itt elég annyi, hogy 1946-tól 1950-ig magas rangú tisztként dolgozott a Belügyminisztériumban, s egyik ügynökkartonja szerint 1948-ban szervezték be a hírszerzéshez. Ezért utazgathatott külföldre, hogy a nyugat-európai Árja Maitreja Mandala rendezőségével fenntarthassa a kapcsolatot, s valószínűleg inkább ez lehetett az oka annak, hogy az óvatos Baktay nem kívánt belépni a szervezetébe.

Baktay a Keletázsiai Művészeti Múzeumban a következő téma: KELÉNYI Béla mutatja be *A Keletázsiai Művészeti Múzeum „önálló kutató muzeológusa”*, azaz Baktay több évtizedes, páratlan munkabírással végzett tárgymeghatározó, leíró, kiállításrendezői, szakköri előadói és egyéb tevékenységét. Már a címben utal arra, milyen nehéz volt Baktay számára a szabadúszó kutatói és írói életformából a „nyolcórás, bent ülős” beosztotti létbe való váltás. Leírja az igazgatói kinevezés, majd „visszaléptetés” és egyáltalán a múzeum irányítása körüli zavaros helyzetet a háború után, s végigvezet Baktay minden egyes megrendezett kiállításán és az ezekre való felkészülés munkálatain.

BITTIG Vera *Kitekintés az indonéz szigetvilágra* című cikkében Baktay ilyen tárgyú publikációiról⁵⁹ és az általa rendezett, 1953-ban megnyílt „Hátsóindia és Indonézia” kiállítás történetéről, anyagáról ír. Külön kiemeli, hogy Baktay 41 oldalas kézírata mindmáig kiadatlan, melyben „az ind hatásra létrejött épített emlékeket tárgyalja Szilan (Ceylon), Jáva és Szumátra, Burma, Szajám (Sziám), Kambodzsa és Indokína területén”.⁶⁰ A recenzeáló úgy véli, ezt feltétlenül ki kellene adni, mert a szerző szerint nemcsak akkor, de ma is hiánypótló lenne – nem jelent meg azóta sem magyar nyelven „az indonéz szigetvilág és a szárazföldi Délkelet-Ázsia korai királyságainak idejéből fennmaradt, kiemelkedő művészeti emlékeket tárgyaló mű”.

ZENTAI György *Baktay Ervin és a nepáli művészet „felfedezése”* című írásában ismerteti a Hopp Múzeum és az Iparművészeti Múzeum nepáli és tibeti anyagának eredetét: a szegedi Schwaiger Imre (1868–1940) adományozta e gyűjteményeket, aki londoni tanulóévei után Indiában, Delhiben telepedett le, s a századforduló táján megnyitotta saját műkereskedését. Ügyes fogásának köszönhető (szállásért műtárgyakat kért cserébe a Katmandu-völgyből érkező kereskedőktől), hogy az akkoriban másként elérhetetlen tárgyakat meg tudta szerezni. A szerző Baktaynak a nepáli fémművességéről szóló tanulmányát⁶¹ elemezve kiemeli, hogy Nepál politikai elzártsága miatt a műalkotások sokáig szinte hozzáférhetetlenek voltak, s ezért a korban a Nepál történetéről és művészetéről szóló szakirodalom is gyermekci-

⁵⁹ BAKTAY Ervin, *India és Indonézia felfedezése és meghódítása*, Bp., Révai Irodalmi Intézet, 1938; Uő., *Hátsóindia és Inzulindia művészete*, kézirat, 1952; Uő., *Hátsóindia és Indonézia* (A Keletázsiai Művészeti Múzeum kiállításai; X), Bp., Keletázsiai Művészeti Múzeum, 1953.

⁶⁰ Uő., *Hátsóindia és Inzulindia művészete*, kézirat, 1952.

⁶¹ BAKTAY Ervin, *Nepáli fémművészet a Keletázsiai Művészeti Múzeumban. Az Iparművészeti Múzeum Évkönyvei II.*, Bp., 1955, 291–305.

pőben járt még. Így Baktay igen bátran fogott bele a múzeum tárgyainak meghatározásába. Az általa leírt aranyozott vörösréz kisplasztikák közül négy feliratot és évszámot is visel, amelyek nyelvét Baktay helytelenül szanszkritnak vélte randzsaná írással. Zentai rámutat, hogy ezek a feliratok nevári nyelven és jobbára az ún. *pracsalit lipi*, azaz nepáli népszerű írással készültek. A nepáli történelmet velősen összegző szerző a datálás kérdését is tisztázza: a szobrocskákon található évszámhoz nem ezer évet kell hozzátenni, ahogy Baktay tette, ugyanis azok a Nepálban a keresztény időszámítás előtt létezett kétféle számításmód közül a régebbi szerinti jelölést tartalmazzák, mely számításmód Kr. u. 879. október 20-án veszi kezdetét. A 12. lábjegyzetben tett megjegyzését azonban, melyben felveti, hogy Baktay az illető háromkötetes művet olvashatta volna, nem tartom jogosnak, illetve valószínűnek: egy századeleji francia műre hivatkozik, mely a nepáli történelem és kultúra első összegzése,⁶² s ha nem bizonyítható, hogy ez az '50-es években hozzáférhető volt Magyarországon, akkor lehetetlent kívánnánk Baktaytól. A szerző abban látja B. legfőbb érdemét, hogy a művészettörténészek között cikkével az elsők között hívta fel a figyelmet a nepáli művészetnek a tibeti művésztől eltérő, önálló jellegére (amellett, hogy a nevári művészet az évszázadok során nagy hatást gyakorolt Tibetre), s így mintegy megnyitotta a kaput a későbbi kutatás előtt.

A *Baktay Ervin szabadsága* című írásában KELÉNYI Béla Baktay második, 1956-os indiai útját írja le a Buddha halálának, azaz parinirvánájának 2500. évfordulójára rendezett konferencia résztvevőjeként, ahol a számos ázsiai és csupán II nem ázsiai meghívott közül ő volt az első előadó. A szerző Baktay hivatalos beszámolóit, levelezése, India akkori magyarországi ügyvivőjének visszaemlékezései, Aditi naplója és egyéb dokumentumok alapján rekonstruálja a hat hónapos út (1956. november 13. – 1957. június) és a további hat hónapos bécsi tartózkodás viszontagságait, izgalmait. Leírja a 66 éves tudóst kimerítő repüléseket és vonatozást, a teljes anyagi kiszolgáltatottságát, esetenkénti nélkülözését a pihenésben (alvásban) és az étkezésben, az egyhónapos várakozást az ösztöndíj megérkezésére, amely lehetetlenné tette erre az időre a kutatást. A nagy megbecsülés, a gyűjtés és a kutatás lehetősége mellett tehát számtalan próbatételt tartogatott ez az út, s a hazatérés kérdése is megfontolandó volt, főként Baktaynak a Nehruval folytatott megbeszélései miatt. Igyekezett az indiai művészetről szóló kéziratát és a Kőrösi Csoma-könyvét is angol vagy német nyelvterületen publikálásra elfogadtatni, ez azonban akkor nem sikerült. A konferenciáról szóló beszámolóját, ahogy korábban egy, a buddhizmusról szóló cikkét is az Élet és tudomány profiljára (valójában politikai okokra) hivatkozva elutasította, ez tehát úgyszintén kiadatlan.

Claudine BAUTZE PICRON *Baktay Ervin, a művészettörténész* című cikke BITTIG Vera fordítása. Az eredeti (illetve annak angol fordítása) is megjelent azóta az *Indológus indián* című kiállítás angol nyelvű kísérőfüzetében.⁶³ A szerző ismerteti

⁶² Sylvain LÉVI, *Le Népal, Etude historique d'un royaume hindou*, I-III. Paris, [k. n.], 1905–1908.

⁶³ *The Indologist Indian. In Memory of Ervin Baktay*, ed. by Béla KELÉNYI, transl. by John KING, Bp., Ferenc Hopp Museum of Asiatic Arts, 2015, 7–12.

Baktay szoros kötődését Indiához, és főként az 1958-ban megjelent, *Indiai művészet* című művének (kelet)német, némileg cenzúrázott (és átírásokban rontott) kiadását,⁶⁴ s annak történetét mutatja be. Kiemeli, hogy B. jól ismerte Ananda K. Coomaraswamy és Stella Kramrisch írásait. Elemzi és értékeli művét, s legfőbb pozitívumának azt tartja, hogy a művész szemével és teljes belső átéléssel tudott a műalkotásokra tekinteni, ahogyan egy pusztán művészettörténeti képzéssel rendelkező kutató többnyire nem képes. Tanulmánya végén felveti az újabb, korszerűsített, javított kiadás szükségességét.

A **Végszó** és a Függelékek következnek. Érthető módon a végszó a kötet szerkesztője, KELÉNYI Béla írta, aki a mesterien végiggondolt óriás-kötet végén sem okoz nekünk csalódást. Stílusosan Baktay álneveinek ismertetésével búcsúzik tőlünk és a kötet végére (ha addig még nem) közeli ismerőssé vált „főhősünktől”. Címe: *A játsszó ember, akinek sok neve volt*. Csak az egyébként valós személy Bain (**Baktay Ervin**) állítólagos álnevét cáfolja, Ervinus Petronius Arbitr, Heverő Bölény (Lazy Buffalo), E. H. Bucktye, Mr. Bekté, Bhaktabhiksu, Lord Emptypocket mind valóságos (ál)nevek, és még fel sem soroltuk az összeset...

Az első függelék HÁMORI NAGY Zsuzsanna közli bevezetővel: *Baktay Ervin előadásai a Hopp Ferenc Keletázsiai Művészeti Múzeum szakkörében 1949–1953 között*. A hozzávetőleg egy oldalas beszámolókat nyilván a fiatalabb munkatársak írták, a megfogalmazás ugyanis időnként némi kívánnivalót hagy maga után, és gépelési hibák is maradtak bennük, amelyeket a közlő sem minden esetben javított. (Értelemzavaró pl. az „egy” elírás a „hegy” helyett, ahol az adzsantái barlangtemplomok szimbolikájáról van szó, 378.) Az összefoglalók viszont még így is érdekesek. Az előadások témái a következők voltak: I. Az asztrológia szerepe az ősi kultúrákban; 2. Indiai kiállításunk elé; 3-4. A tibeti ikonográfia; 5. Az indiai történet (sic!) és művészet áttekintése; 6. Újonnan érkezett Schwaiger-féle anyag ismertetése; 7. Adzsantái barlangtemplomok; 8. Az ellurái sziklatemplomok; 9. A tibeti „Halottak Könyve” (Bardo Thödol) ikonográfiai vonatkozásai; 10. A buddhizmus vázlatos története, keletkezésétől a szekták kialakulásáig Indiában. A buddhizmus szerepe az indiai művészetben; II. India festészete – Ó- és klasszikus kor; 12. India festészete – Rádzspat és mogul festészet; 13. India festészete – Legújabb kor; 14. S. A. Dange: *India from Primitiv Communion to Slavery* című munkájáról.

A 2. függelék: *Baktay Ervin levelezése kollégáival második indiai útja alkalmából, 1957* – jelentőségét nemcsak abban látom, hogy a levelek mindig is fontos forrásul szolgáltak a történetírásnak, hanem igen életszerűvé, könnyen átélhetővé teszik a tudományos munkákban már csak adatot jelentő tényanyagot. Baktaynak a Felvinczy Takács Zoltánnal, Horváth Tiborral és Dobrovits Aladárral folytatott, időnként drámai hangú levelezését olvashatjuk az úton felmerült gondokról, terveiről és persze eredményeiről, elismeréséről is.

⁶⁴ Ervin BAKTAY, *Die Kunst Indiens*, ford. Edith RÓTH, Berlin–Budapest, Terra-Verlag–Akadémiai Kiadó, 1963.

A 3. függelék *Baktay Ervin jelentése 1956–1957-ben megtett indiai tanulmányútjáról*, melyben beszámol a konferenciáról, az elvégzett kutatói munkájáról, városról városra számot adva előadásairól, a megtekintett műemlékekről és múzeumokról, illetve a hosszabb megállókat igénylő könyvtári vagy múzeumi kutatói tevékenységről. Természetesen itt is összefoglalja a meg nem valósult tervei körüli eseményeket, illetve szól könyvei idegen nyelven való kiadásának ott felcsillant reményéről is ezzel kapcsolatos új terveiről is. (Közli KELÉNYI Béla.)

Baktay Ervin műveinek bibliográfiája átlátható és majdnem teljes, összeállítói, KELÉNYI Béla és BITTIG Vera közlése szerint viszont kihagyták B. művei közül azokat, amelyek másodszer vagy többszer, ugyanolyan címen jelentek meg, tehát a legújabb kiadások. Ez azért kár, mert így éppen azoknak a kiadásoknak a címléírásától fosztottak meg bennünket, amelyek esetleg még kereskedelmi forgalomban is elérhetőek...

Végül **A kötet illusztrációinak jegyzéke** következik. Az igényes grafikájú, vastag és jó minőségű fotópapírra nyomott könyv 206 sokatmondó fotót, illetve reprodukciót tartalmaz, s egy művészeti múzeum kiadványához méltóan maga is műalkotássá válik. A puhafedelű borító azonban, mely duplán hajtva könyvjelzőként is szolgál, az alapos olvasás során elengedte a ragasztást - talán érdemes lett volna kemény táblával és varrással megtisztelni. A szerkesztő, KELÉNYI Béla munkája külön dicséretet érdemel: alig akad hiba ebben a hatalmas, sokszerzős tanulmánykötetben (a nagyalakú könyv egy átlagos, B5-ös kivitelben 800-900 oldalra rúgott volna!), s a témákat, cikkeket úgy sikerült összefűznie, hogy a szerzők szinte egymás szájába adták a szót: ami az egyikből esetleg kimaradt, rögtön ott volt a következőben. Így kell tanulmánykötetet szerkeszteni! A cikkek színvonala is egyöntetűen magas, a szerzők Baktayhoz méltóan, érdekesítő módon tálták mondandójukat.